

Ж.-Г. БАРБИЕ ДЪО БОКАЖ /1828/

Роден е в Париж през 1793 г. Син е на бележития френски географ Жан-Дени Барбие дьо Бокаж (1760—1825). Бащата е автор на внушителен брой изследвания по география, на множество карти и атласи. Той е основател на Френското географско дружество и член на Френската академия. Единият му син — Ал.-Фр. Барбие дьо Бокаж, се занимава също с география и е автор на изследвания по историческа география. Ж.-Г. Барбие дьо Бокаж поема също по бащиното си поприще и стига до поста географ при Министерство на външните работи на Франция. Бил е професор в Сорбоната, член на Географското дружество и на други научни дружества. Автор е на редица трудове по география и на географски и военни карти.

Настоящото описание свидетелствува за солидната му подготовка и осведоменост на географ, който доставя данни за военностратегическа информация.

ОПИСАНИЕ НА ГРАД ШУМЛА И ОКОЛНОСТИТЕ МУ С ПРИЛОЖЕН ПЛАН, ИЗЯСНЯВАЩ ПОЛОЖЕНИЕТО НА ОБСАДИТЕ НА ТОЗИ ГРАД ОТ РУСИТЕ В 1774, 1810 И ПО ВРЕМЕ НА НАСТОЯЩАТА ВОЕННА КАМПАНИЯ, ОТ Г-Н Ж.-Г. БАРБИЕ ДЪО БОКАЖ

Днес, когато руските войски преминаха Дунава и се намират в подножието на Балкана пред крепостта Шумла, сметнахме, че няма да е безполезно да [поднесем] на вниманието на тези, които следят политическите и военните събития на Изток, едно описание на тази крепост, опора на османските владения, която неведнъж е [възпирала] настъплението на русите и е спасявала империята.

Приложили сме и изложение за обсадите, които този град претърпял и които за щастие е преодолявал досега.

Първият от тези разкази е извадка от труда на Васиф ефенди, който в 1774 г. е играл [известна] роля при преговорите с Русия и оттогава е работил върху летописите на Османската

империя. Ние сме го извадили от превода, който е дал г-н Косен дьо Пърсивал на една част от тази история*, чието значение днес е очевидно.

Вторият е подробно изложение на обсадата на Шумла от русите в 1810 г., което дължим на една личност, чиновник в турския лагер при великия везир Кьор Юсуф паша, който благодарение на положението си е успял да наблюдава и опознае всичко, станало при тези обстоятелства. Този разказ е бил поместен в един труд, който не е имал продължение и е бил слабо разпространен, така че остава, тъй да се каже [донякъде], непознат за голямата част от читателите.

Към описанието на паметниците и укрепленията на града и околностите му, което предшества тези бележки, е приложен план, частично умален от чертежа, изготвен по заповед на великия везир Кьор Юсуф в 1810 г., в мащаб 13 : 100 000 (тринадесет към сто хиляди) и където разстоянието между всяка батарея е отбелязано в метри. [Този план] дължим на същия този доктор Залони, тогава лекар на великия везир, понастоящем пенсионер във Франция. А изгледът на Голямата джамия е нарисуван от един немски офицер. Понеже доктор Уолш** и други пътешественици са публикували някои подробности върху този град, ние сметнахме, че е необходимо да ги използваме и да се опитаме да съберем наедно всички сведения, които притежаваме за това днес толкова интересно селище.

През 1385 г. (787 по Егира) Шумла паднал под властта на мюсюлманите.² Крепостта се предала на везира на султан Мурад I, Али паша, или Кара Али, син на Хайредин паша.*** Оттогава до края на миналия век това е място без каквото и да било значение. Днес то придобива огромен интерес като театър на събитията, които са ставали и стават в него в момента.

На два пъти руските войски са се приближавали до това укрепление и сега за трети път се появяват под стените му, но без да могат да проникнат отвъд. Първия път Румянцев е бил принуден да се оттегли;³ втория път Каминской след кърваво сражение не постигнал по-голям успех.⁴ Въпреки че Шумла съумява да окаже известна съпротива на русите, малко вероятно изглежда тя да е удържала дълго срещу дисциплината и силите на добре командваната руска армия. Хюсеин паша, комуто Портата възложила военното командване, не пренебрегнал нищо при подготовката на отбраната; султанът му изпра-

* Вж. *Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes, depuis l'année 1769 jusqu'à l'année 1774*; прев. М. С. de P..., 1882, I vol. in 80.

** Вж. „Le Globe“, „Le journal des Voyages“. „Bulletin de la Société de géographie“ № 36, Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne par R. P. J. Boscovich, 1762.

*** У Vassif eifendi, прев. М. С. de P. в Dict. de géogr., се казва, че Али ша е на везира на Мурад II и че става господар на крепостта Шумла през 1942 г.

ща непрекъснато (подкрепления) войкови части, муниципални и артилерия. Но главната надежда и истинският заслон, на който турците разчитат най-много, е планината Хемус, или Балканът, който те наричат Емине даг и който представлява за империята им естествена [защитна] крепост. Тази планинска верига, която отделя столицата от равнините, напоявани от различни реки, вливащи се в Дунава, се проточва на едно разстояние от около 500 мили (160 — до 170 левги) — от Венецианския залив до Черно море; ширината ѝ, включително с резките изменения в релефа, който тя образува на север и на юг, трябва да е 100 мили (около 30—35 левги). Тя се състои от поредица хълмове, които се извисяват внезапно на голяма височина в планини, почти недостъпни откъм страната на Дунава и които следват хоризонта по права линия, прилични на обширна стена, постепенно издигаща се до облаците. От южната страна първата поредица се състои от доста ниски планински вериги. Обширна равнина образува от тях плато и се простира до по-горната верига, която е широка не повече от 25—30 мили (около 8—10 левги). Тези планини са прорязани от големи равнини с български села и покрити с добитък и житни ниви. Самата дума Балкан означава трудно проходими проломи. Действително поради стесняването на клисури и долини тази верига представлява много по-страшна преграда, отколкото всички крепости, построени преди от човешка ръка. По протежението на тази колосална крепостна стена се наброяват само пет достъпни прохода, единият от София за Пазарджик, два от Търнова за Казанлък и Селимние* и два от Шумла през Карнобат и Хайдос. Първите три водят към Андрианопол, другите два директно за Константинопол. От тези последните пътища най-тежък е този от Търнова, който прекосява най-издигнатите и непристъпни точки на веригата. Пътят от Хайдос е много оживен, разкъсването на планината дава повече възможности за изкачване, отколкото където и да било другаде. При все това нито един от тези проходи не изглежда непроходим за турските войкови части. Обаче разчитайки на естествената укрепеност на тази планинска верига, те не са укрепили почти нито един от тези проходи.**

„Между Дунава и Балкана, казва доктор Уолш, единственият сезон през годината, благоприятен за военни операции, е пролетта: тогава този край е извънредно красив и със здрав климат, изворите и реките дават мека и приятна питейна вода,

* Град на южния склон на Балкана. Има около 20 000 жители, почти всичките българи. Произвеждат се различни стоки, които са много търсени като прости вълнени платове, пушечни циви с нарязани отвътре, много ценени при турците. В [този град] се приготвяват големи количества розово масло и огромни площи са предназначени за отглеждането на това цвете.

** Вж. труда на д-р Уолш и откъсите, дадени в „Le Globe“, Journal de Voyages, Bulletin de la Société de géographie и в „Annales des Voyages“.

тревата и фуражът са изобилни, въздухът е лек и здравословен. Но с настъпването на лятото реките пресъхват, растителността изчезва, остава само една неплодна, изгаряща почва, изсушавана през деня от слънчевия пек и опасна през нощта от студената изобилна роса; всяка някогашна и модерна армия, която е воювала в България през този сезон, е изпитала тези лоши климатични условия. Да се премине през зимата с армия тази планинска верига е още по-трудно осъществимо начинание. Тресавищата, препълнени от дъжда, не могат да издържат тежестта на обозните коли или артилерията. Урвите, препълнени от снега или пороищата, които, спускащи се от планините, могат да се прекосят само по люлеещи се дървени мостчета, които заплашват да се срутят; многобройните проломи, които могат да бъдат отбранявани от шепа хора срещу цяла армия, са също така естествени крепости. Зад тях турците се сражават с толкова енергия и упорство; разпръснатите села, които не предлагат нито подслон, нито подкрепление, всичко това са препятствия, които самите руси добре познават. При последния си поход те превзеха цялата страна от Балкана до Дунава с изключение на Варна, Ниш и Шумла, където турците се бяха укрепчили. Те имаха около 100 хиляди души изцяло екипирани долу в равнината и при все това никога не се решиха да я изкачат, с изключение на няколко казаци мародери, които прекосиха веригата и едвам тръгнаха, веднага се върнаха.*

В подножието на тази верига, която служи за крепост на Османската империя, на ъгъла на една долина, на северния склон се намира Шумла или Шумна (тъй като се употребява и едното, и другото), където султанът е трябвало да направи първото си голямо спиране. В съседство с този град планините образуват амфитеатър. В подножието му започва обширната равнина, която се простира до Дунава на север и до Черно море на изток.**

• Вж. труда на д-р Уолш и откъсите от „Le Globe“, „Journal des voyages“ и „Bulletin de la Société de géographie“.

** България, както повечето други провинции на Османската империя, е все още слабо позната. Първите събрани сведения [за нея] дължим преди всичко на отделни пътешественици, които, колкото и несъвършени да са, представляват голям интерес. Може би един ден, ако имаме възможност да обиколим тези места, ще можем да ги изследваме по-усърдно и впоследствие да хвърлим известна светлина върху много факти от историята на средновековието, за чието обяснение познаването на терена е абсолютно необходимо. Разположена между Дунава и северните разклонения на Балкана, България се простира по протежението на Дунава от вливането на Тимок над Видин до устието на първия (т. е. Дунав, б. м.) в Черно море. Дължината ѝ е приблизително 550 мили (около 120 левги), а ширината ѝ от 40 до 50 (12 до 15 левги). Тя е разделена на много пашалъци, на санджаци и на голям брой кази или окръзи, управлявани от аяни или аги. Тъй като не сме си поставили за цел да разглеждаме подробности около всеки един от тези санджаци и окръзи, ще минем по-нататък към описание на града Шумла, най-интересното за опознаване място.

Шумла, главен град на окръга, или на едноименната каза, административно подведомствен на санджака Силистри, е един от главните градове на България, на 86 часа път от Константинопол и на 10 от Русчук.* Той представлява най-пряката връзка между Влахия, Молдавия и столицата на Османската империя. Като военна база това е пунктът с най-голямо значение за Турция, тъй като това е центърът, където свършват всички пътища към дунавските крепости и откъдето започват тези, които се отправят към Черно море и към вътрешността — единият води за 20 часа до Силистри, другият до Варна за 16 часа.** Само 10 часа са до Осман базар и 24 — до Исмаилия на запад.

Разположен на склона на една от предпланините на планината Хемус,*** от чиято главна верига е отдалечен на 3½ часа път, градът Шумла е построен отчасти в една долина и се опира на склона на две планини, които образуват нещо като фуния или по-скоро залив.**** В средата теренът е прорязан от малки долини и хълмчета. Главната долина се простира от запад на изток и на един час и половина път се издига постепенно и незабелязано. Тя може да се забележи само откъм страната на Стража***** поради планините, които я заобикалят почти отвсякъде и които закриват гледката; тези много високи предпланини, изцяло покрити с гъсти непроходими гори, особено за една армия представляват естествено укрепление, което от много страни заслонява града от нападения от много посоки, тъй че сякои съоръжения откъм страната на равнината градът може да устои дълго време на обсада. Всред долината кротко тече една малка рекичка, която, образувана отначало от пороища и извори, достига равнината и смесвайки водите си с тези на много други потоци, се влива в Кючук Камчик⁶ (Малък камшик)*****. В най-голямата си дължина, т. е. от Кьошклер капусу (Вратата на кьошкьовете) до Варна или Урду капусу (Варненската врата, или Вратата на лагера) гр. Шумла е дълъг 5 014 турски аршина,***** а дължината му, взето от Чум-

* Шумла е на 15 мили геогр. ширина от Адрианопол и на 16 от Русчук, като се мине през Разград, откъдето е най-добрият път (Gugomcs, Reise und Fragment, Landshut, 1812).

** Пресмятат се 10 мили геогр. ширина от Шумла до Силистри и 10 от Шумла до Варна (Gugomcs, Reise und Fragment, Landshut, 1812).

*** Основата на Балкана е от мрамор и варовиков камък.

**** Мнозина от нас, казва Р. Бошкович⁶, без да бяха споделили мислите си..., смятаха, че това място ще да е било голям морски залив, чието устие и няколкото острова изглеждаше като че ли наистина бяха съществували и морето сякаш бе заело това пространство, изравнило дъното и подяло бреговете.

***** Село на 22 минути разстояние на север.

***** Малък Камшик — назван така заради множество завон, които образуват реката.

***** 3520 френски метра. Турците назовават три мерки като „аршин“. Първата и най-голяма е „бина“, или „мимар аршини“ (строителна стъпка); с нея си служат често като мярка при маршрути; дължината ѝ е 708 мм

лекджилер капусу (вратата на грънчарите) до Страза капусу (вратата на Страза) — е 2842.* Разделя се на горен и долен град, първият е населен с турци, вторият — с евреи, арменци, гърци и пр.

В този град, днес толкова значителен и известен със занаятите и индустрията си, живеят много търговци; в него има предачници, работилници за коприна, дъбилни, леярни за мед, които в 1762 г. са били под ръководството на един грък; произвеждат се много турски дрехи от сукно, които се изпращат в Константинопол и другите големи градове на империята. Кинкале-рията, грънчарските изделия и виното са все още основните стоки на търговията му (на града, б. пр.). Медникарите и тенекеджиите, които се считат за най-изкусните в цяла Турция, са достигали до много голямо съвършенство в изкуството си.

По времето, когато става мюсюлмански център, т. е. през 1385 г.***, Шумла е била само едно село от 7—800 къщи. Благоприятното разположение на града, здравият въздух, който се диша, и качеството на водите са привличали много пришълци. Населението му, което, общо взето, е от здрав произход и сред което се забелязват твърде възрастни хора, може би възлиза на около 30 000 жители.*** В 1810 г. те са били разпределени в 4000 къщи, от които 750 — обитавани от българи, 46 — от арменци, 38 — от евреи и останалите — от гърци или турци.

Всяка подчинена народност, позната под името „рая“****, живее в отделни обособени места или квартали, в които се намират нейните храмове и черкви, също както [в] целия Изток и дори в много европейски държави т. нар. „чингянет“***** цигански скитници, които обикалят мюсюлманските провинции и за които едни считат, че са по произход от бреговете на Инд, а други смятат, че са дошли от вътрешността на Етиопия. Броят им е толкова малък, че те се смесват с другите жители. При все то-

или две стъпки, два пуса, 2 линии и $\frac{1}{4}$. Другите две мерки са „чоха аршини“ (сукнена стъпка). Тя е около 672 мм или 2 стъпки и 10 линии и служи за измерване на платове. Третата, известна под името „ендазе“, е най-малка и е почти 648 мм или една стъпка, 10 пуса и 9 линии.

* Около 2000 френски метра. Д-р Уолш казва, че обхваща 3 английски мили на дължина и 1 миля на ширина. Законната английска миля е $69\frac{1}{2}^{\circ}$, равна на 826 тоаза или 1 609 м $\frac{9}{10}$.

** Според Васиф ефенди.

*** Други ги изкарват до 60 000 души. Вж. „Le Globe“. Васиф ефенди наброява там 4—5000 семейства. Гюгомос казва, че го уверявали, какво там имало 40 000 жители, но добавя, че се съмнява много в това. Отец Бошкович казва, че са му преувеличили с повече от половината населението на този град, като са изкарвали броя на къщите, населени с гърци, по-голям от 15 000 души, а това на еничерите — повече от 4000 души (Voyage de Constantinople en Pologne).

**** Тази дума следва да се пише „реая“. Така назовават всички поданици на султана, които не изповядват мюсюлманската религия и плащат харач или поголовен данък.

***** Вж. Histoire des Bohémiens от Grellman; Maltebrun, Précis de géographie, t. 6, p. . . et suiv.

ва са им отредили, както в другите градове, място за строеж, което образува отделен квартал.

КВАРТАЛИ⁷

Различните квартали на Шумла, прорязани от много мръсни и тесни улици, често криволичещи, са 27 на брой и повечето от тях са взели името на някоя джамия, разположена в тях.

Пилидж-Хаджи махалеси (Квартал на поклонника Пилидж) е взела името си от една джамия, разположена в чертите на този квартал.

Ючбунар* махалеси — Квартал на трите извора.

Кузу-оглу махалеси (Квартал на Кузу-оглу) е получил също така името си от една джамия.

Чифлик махалеси — Квартал на чифлика — наречен така несъмнено по името на малък полски чифлик, който отначало е бил единствен там и около който по-късно са били построени някои постройки, които вкупом са образували и квартала. За отбелязване е изолираността му от останалите части на града и местоположението му, което е, така да се каже, сред полето.

Топракли махалеси — Квартал от пръст.

Кале махалеси — Квартал на крепостта.

Равана махалеси — Квартал Равана, разположен между едноименни укрепления.

Чифте хамам махалеси — Квартал на двойната баня, в който има баня с това име.

Сарай махалеси — Квартал на сарая, разположен в близост до седалището на валията, което съществува под името „паша капусу“** на границата със Сунтур хамам махалеси.

Ермени махалеси — Квартал на арменците.

Чингяне махалеси — Кварталът на циганите е недалеч. Съвсем на запад в подножието на планината са Текие махалеси — квартал на манастира, и горе, в покрайнините на града — Квартал на евреите — Чифут махалеси — (квартал на лошите), термин, изразяващ презрението на турците спрямо еврейската нация, чието древно име е „яхуди“***.

Ески махалеси (Старият квартал) бележи с името и

* Пише се „бинар“, което се произнася и като „бунар“.

** Така се нарича седалището на пашите и по-специално онази част от сарая им, където се намира кехаята или заместникът и където са канцеларните на администрацията.

*** Някои твърдят, че това име е дошло от арабски и се основава на това, че с него се назовава понякога този народ в събирателна форма „худ“, което не е нищо друго освен „хайед“ и означава „получаващ“. Други пък го изкарват от изопаченото име на пророка „Ход“, божи пратеник.

разположението си в близост до главните паметници и гробища първоначалното образуване на Шумла.

Орта махалеси — Централен квартал — наречен така според разположението си преди уголемяването на града.

Солак* махалеси — Квартал Солак или Левам, носи името си по името на една джамия, не много отдалечена от валийския сарай.

Шейх Мустафа махалеси — Квартал на Шейх Мустафа е взел името на една джамия, чийто основател се е наричал така.

Чарши** базари махалеси — Квартал на пазара; това е кварталът на търговците.

Думдар*** махалеси — Квартал на джамията на Думдар.

Чумлекджи махалеси — Квартал на грънчарите. Името му достатъчно добре показва каква прослойка го обитава. Има една джамия и една градена врата, които се наричат така. Тази врата води към Бешик таш (Камъкът на люлката) и оттам в планината.

Козлук махалеси — Квартал на орешаците. Той е най-обширният в града; през него минава една от красивите улици, която свършва до сарая на агата, ага капусу.

Келисе махалеси — (Квартал на църквата) е предимно обитаван от православните — българи, които са построили своята митрополия и разположили гробището си в покрайнините на този квартал. Броят им е значителен, те заемат още Коста махалеси**** (квартала на Константин), в сред който има българско гробище, както и черква, чието име е останало неизвестно.

Останалите квартали са: Шир Сик махалеси, Шейх Синан махалеси (Квартал Шейх Синан), Шейх Пири махалеси (Квартал Шейх Пири), чийто произход, мисля, ще бъде трудно да бъде изнамерен, освен ако не се припише (както този на Шейх Мустафа) на някой вакъф.

Кошук йоли е един огромен площад. Той се превърна в главна квартира на еничерите, които по време на обсадата от

* Солак — под това име съществувал еничерски отряд. Те придружават пеша султана, когато излиза за церемония.

** Чир су, произлиза от персийски, означава точно „четири страни“. Това име се дава на площадите. После, понеже пазарите стават по площадите, това местно име става име на самия пазар. Така те почти всички се обозначават с името „чарши“.

*** Думдар, т. е. ариергард. Често се случва да се даде това прозвище на командувачия началник. Оттам името Думдар паша. Думдар има и друга етимология, която звучи „звучен“, „идващ звук“, Дум е звукът на барабана, а „дар“ на персийски значи „който пази, носи със себе си“. Така се е казвал един от синовете на Осман I (вж. Кантемир)⁸.

**** Гърците си служат някога със съкращения, дори и при личните имена и често казват на Константин — Коста или Костаки.

1810 г. от русите са опъвали палатките си на това място. Те използвали бъркотиите, които войната винаги докарва, злоупотребявайки със силата, която им давала тяхната численост, за да тиранизират и оскърбяват по всякакви начини нещастните раи, намиращи се в града. Русите отправили към това място няколко от своите батареи и хвърлили много бомби, но без да причинят много щети. Къщите са главно ниски, почти всичките всред двор и градина, построени и разпределени по същия начин, с по една беседка с решетка отпред.

Пътникът не намира на това място никакъв хан* и щом пристигне, той кара да поискат квартира от градоначалника. Той го настанява при някой „рая“, комуто се плаща бакшиш** за направените разноски.

Крепостната стена на града включва освен гробищата обширни парцели: едни, засадени с лозя и дървета, се наричат баглар (лозя); други, предназначени за обработка, се наричат „бахче“ (градина). На тези места отива мюсюлманинът, който обича да съзерцава природата, отива през лятото да вкуси сладостите на почивката, под сянката на няколко китки дървета, които му предлагат едновременно заслон в полето и приятна разходка. Сред тези места за разходки се забелязва особено „Чауш*** оглу Кору (гора на сина на чауша или по-скоро Чауш оглу), разположена близо до квартал Текие. Съществуват още и други, но те са въвн от града; ще го отбележим, когато говорим за околностите на Шумла.

* Ето описанието, което отец Бошкович прави на една от най-красивите гръцки къщи в града: „Къщата е дървена, каквито са всички, с ниска и тясна портика, зад която има няколко станчки с прозорци само към самата портика. Тази къща е обаче на два етажа, долният служи за леярна. Отгоре е салон за разговори, мобилиран със софи или канапета по ориенталски, с изящни рогозки отдолу. Възглавниците, макар и по турски вкус, бяха добре избродирани. Колкото и бедна да беше тази къща, увериха ни, че тя е най-хубавата, която местните гърци притежават, и в нея отседат всички министри, когато минават [оттук].

** Това е съвсем безплатен дар, но толкова наложен от обичая, че е необходимо да дадеш такъв вид възнаграждение и на най-незначителното лице, с което би си послужил. Това [възнаграждение] се повтаря твърде често, но въпреки това неохотно биха го отказали.

*** В Турция се срещат много хора симената на сана си или на сана на родителите им; само че при втория случай те добавят думата „син“; така са „чаушоглу (син на въвеждащия), кафтанджиглу (син на търговеца на кафтани), „хаджиоглу“ (син на поклонника). Прякорите са също доста чести между турците и стигат дотам, че заменят имената на тези, които са ги получили; завещават ги дори на децата си и на учрежденията, които са създали. Така именно се среща името Бекироглу (син на куция), Бекир джамиси (джамията на куция) и пр.

ПАМЕТНИЦИ, ДЖАМИИ И ПР.⁹

Паметниците във вътрешността не притежават нищо, което особено много да привлича вниманието; това са джамии, бани и чешми, някои от които са построени с особено изящество. Джамии, изградени само от дъски, носят името месджит* (място за молитва, поклонение) и служат за обикновена молитва, но в петък вярващите са принудени да се прехвърлят в джамии или първокласните мюсюлмански храмове. От 37-те религиозни сгради в Шумла се открояват 7. Една от най-хубавите е джамията „Шериф Халил ефенди“, построена в 1746 г. (1156 по Хиджра). След това идва Голямата джамия, разположена в средата на площада и от която има изглед в началото на това описание.

Джамията Кантемир** (Кантемир джами) е в квартала Пилиджи хаджи; наблизо се вижда едно жилище с доста красива външност, с градина; в началото това е било само един чифлик на Хасан ага (Хасан ага чифлиги). В другия край на квартала е джамията на поклонника Пилидж (Пилидж-хаджи джамиси), вакъф, Кузу оглу джамиси, Ова джамиси (джамия на равнината) е малко по-долу.

Мангалак джамиси (джамията на Мангалак) е дала име на една голяма и красива улица, която минава в околностите — Мангалак йолу (улица Мангалак). От името на Кала джамиси пък произлиза името на един цял квартал. На границата на еврейския квартал е Месджит джамиси и по-долу — Муезин*** оглу или Киарджик джамиси и Айгир джамиси (джамия на жребеца). По-на изток, близо до кварталите на циганите и на арменците, се издига Реиз джамиси**** (джамията на Реиз). Ески джами (Старата джамия) се намира в едноименния квартал. В Солак махалеси има две джамии; тази, от която произлиза името му, Солак джамиси, и тази на Шериф паша (Шериф паша джамиси), в която се намира тюрбето, или гробът на тази личност.

Месджит-дебаг-хане (Малката джамия на дъбилнята) е построена от дърво. Орта джамиси (Средната джамия) е позначителна. Освен това име тя носи също името Саат джамиси***** (Джамия на часовника) поради един часовник, който се числи към нея и който мюсюлманите въпреки предрасъдъците

* Произнася се понякога и като „мескит“.

** Необикновено е да се срещне джамия с това име, което е гръцко, т. е. на неверник.

*** Мюезин е този, който пее езана, или веруюто на мохамеданите и ги призовава на молитва.

**** Реиз означава буквално „глава“; оттам произлиза това, че се дава името „реис“ на този, който държи кормилото в плавателен съд и насочва хода на кораба. Министърът на външните работи в Константинопол носи обикновено титлата „реис ефенди“; като началник на писарите в канцеларията на Великото везирство го наричат „реис-ел-кутаб“ (началник на писарите).

***** Такива часовници се срещат на някои места. Има един много

си и отвращението си към всичко, което идва от християните, не бяха се побояли да поставят за свое удобство.

В Сунтур хамам махалеси е една друга джамия, наречена Дебаг хане джамиси (Джамия на кожарската работилница), която, както кварталът Месджит по-горе, е заела името си от кожарската работилница, разположена сред тях. В същия квартал са и джамиите Ага джамиси (Джамия на Агата), Гююш ага джамиси (джамия на Гююш ага), или Мекиеме* джамиси (Джамията на съда), чието име сочи близостта ѝ със съда, където заседава като съдия моллата на града.**

В Сарай махалеси са джамиите Шейхоглу или Кавак джамиси (джамията на Шейхоглу или на Платана), Чукур джамиси (или джамията на ниското място), Куйдурмасъ джамиси и Азем Азимет джамиси.

В квартала Шейх Мустафа, прорязан от улица Шейх Махмуд-оглу (Шейх Махмуд-оглу йолу) са джамиите Шейх Омар (Шейх Омар джамиси), Ак-джамиси, бяла джамия и Месджит балаа джамиси, малка джамия, разположена на улица Шейх Махмуд оглу.

Съществуват три джамии в пазарския квартал: Чарши джамиси (джамия на площада или на пазара), Мурадие (джамия на Мурад), и Мушабакли джамиси. По-горе е джамията Думдар (Думдар джамиси) в едноименния квартал; а Чумлекчи джамиси (джамията на грънчарите) — в квартала на грънчарите. Намираме в Кузлук махалеси джамиите Сиркели джамиси (джамия на оцета), Кинали*** джамиси (Червената джамия), разположена в улицата Кузлукйолу (улицата на орешаците), Шериф ага-джамиси е разположена в края на улица Румелия (Румелийолу), която води към квартала на гърците.

На Кочукйолу се разпознава Такта джамиси (джамия от дъски), Бекир ага джамиси (джамия на Бекир ага), залепена за манастира или текето на алжиреца Хасан паша (Джезаирли Хасан паша Текиеси), където се намира тюрбето, или гробът на този велик везир. Недалеч оттам е Амбар**** или складът на местния господар; Залик оглу джамиси (Джамията на Заликоглу) не заслужава особено внимание.

Сред другите паметници на Шумла трябва да се отбележи

красив в Солун и турците поставиха един преди 1658 г. в паланката Татар Пазарджик в България.

* Хюнки¹⁰ (декрет, присъда); оттам идва името „мекиеме“, давано на съда на моллата, т. е. стаята или залата за заседания, където се пледират и решават делата.

** Молла — човек на закона. След като са изучили медресета или академии в Константинопол, тези, които се посвещават на тази кариера, биват изпращани в градовете на империята, където разглеждат всички дела с титлата „наиб“ (наместник), кадия или молла — различните степени, през които се преминава.

*** Кина¹¹ е един вид червен прах, с който жените си боядисват косите.

**** Такива складове има в много военни крепости като Белград и др.

още Безистенът*, голяма каменна постройка, в която се влиза през две срещуположни врати и в която се намират дюкяните на най-богатите търговци. Те докарват там най-ценните предмети на търговията си, за да ги предпазят от огън, както и за да ги изложат пред погледите на купувачите.

Баните са извънредно многобройни в този град; те се отопляват както в целия Ориент — посредством паропроводи. Най-главните са Ески хамам (Старата баня); дала е името си на улицата, на която е разположена; Йени хамам — Новата баня, разположена в Козлук махалеси; Сунтур хамам (двойна баня), които дават — респективно всяка своето име на един градски квартал; Дебагхането, или кожарницата, е на малката рекичка, която прекосява града.

В отделни квартали са прокопани кладенци под името бунар (извор). Забелязват се тези на Зинджерли бунар (Вериден извор), Дирекли чешме (чешма на кола), наречена така поради конструкцията си. Водата се вади посредством приспособление с лост, разположено на върха на един кол и в краищата на който са закачени въжета или железни вериги. Едната от тях сменя съда за вода, а другата служи за противотежест, за да повдига или сваля [съда]. Въпреки че другите кладенци не носят тези имена, те са при това всичките построени по същия начин. Някои от тях са предназначени за пречистването на мъртвите, които измиват преди погребението им.

Чешмите, обект от първа необходимост за мюсюлманите, са в изобилие във всички градове. Те им служат, за да правят своите абдести, или ритуални измивания, които трябва да извършват по няколко пъти на ден. Тези, които заслужават най-много внимание в Шумла, са Гази Ибрахим чешмеси (чешма на Ибрахим, победителят), Коджа чешмеси (чешма на Коджа) на големия площад Равана; Ага-баши чешмеси (чешма на Ага баши). Близо до джамията на Шеих Омар съществува още една друга чешма, чиято вода е лоша и възсолена.

Гробищата (Мазарлек)¹² са разпределени в няколко квартала. Намират се често близо до джамиите, но е по-обичайно днес да се пренасят мъртвите вън от жилищните центрове, особено в големите градове; тези тела, които са заровени в отделни трапове, заставят да бъдат отделени за гробници огромни пространства. Върху всеки гроб се издига надгробен камък, на който е отбелязано името и занятието на покойника и годината на смъртта му.

Тъй като мюсюлманите избягват да се смесват приживе с други нации, те са сметнали също така за необходимо да се отделят от тях и след смъртта си; съобразно с това се полагат грижи да се отпускат отделни гробища за всяка религия. По

* Безаздан — на персийски значи място, където се събират търговците.

такъв начин българите, евреите и арменците имат гробниците си на други места, които лесно се разпознават.

Намазгяхът, или параклисът, който се намира до вратата на грънчарите (чумлекджиер-капусу) е нещо като платформа, която се издига в средата на гробищата и често на пътищата. Поставя се един камък, обърнат по посока на Мекка и върху който са издълбани няколко сентенции от корана. Разположението на този камък показва на вярващия на коя страна трябва да се обърне, за да се помоли.

Сараят на валията — Паша капусу (врата на пашата) е в центъра на града; дадено му е това прозвище по подобие на двореца на великия везир в Константинопол. Сараят, в който е седалището на началника на полицията, носи същото име — Ага капусу (врата на агата); това здание е в Думдар махалеси, в края на улица Кузлук йолу. Няколко по-незначителни други сгради са пръснати из града. Още през 1810 г. се е забелязвал къшкът на Килидж Байрактар (байрактар, смел като сабята си) и този на Шейх Бекир ага; това са само места за почивка, където турците често прекарват деня в пушене на лула, пиене на кафе и в съзерцание.

ГРАДСКИ ПОРТИ³

От Шумла се излиза през 12 врати; една, тринадесета, затваряща се с решетки, е само изход за водите; имената на тези различни врати са*:

Къшклер капусу (врата на Къшкковете), Даве баардан капусу — (врата Даве Баардан), Чумлекджиер капусу (врата на грънчарите), Тасджи капусу (врата на майсторите на тасове), Ченгел капусу (врата на ченгела), име на едно село; Орлу или Варна капусу (врата на лагера или на Варна), Казлар ова капусу (врата на Казлар ова), име на едно село, Страза капусу (врата на Страза), име на едно село; Керемид капусу (вратата на тухлите или на керемидите), Дурмуш кьой капусу (врата на село Дурмуш), Джума капусу (вратата на Джума или сорище), име на едно село; Зили баба капусу (вратата на Зили баба, име на едно село).

ОКОЛНОСТИ

Околностите на Шумла са разкрасени от многобройни и прекрасни места за разходка и градини. Под кастела, който се издига над града, е едно обширно и открито място, наречено Даг бунар (Планински извор), което става през лятото място за развле-

* Вж. разположението им върху плана.

чение: тече свежа и бистра вода, която вкарва в движение колелата на множество мелници. На неголямо разстояние от вратата на Чумлекджилер капусу се вижда една малка пещера с един кьошк, Гюле кьошк, откъдето излиза вода, смятана за най-добрата и най-здравословната в околността. Недалеч оттам е Бешчик таш (Камъкът на люлката), едно от най-приятните места за разходка. Като се покачваш обратно на север, попадаш на едно турско гробище.

Еврейският квартал се проточва до вратата на Кьошките. Отсреща е градината Джем оглу с един кьошк и една чешма с доста добър външен вид. Изкачвайки се в планината, се стига до два кьошка с чешми, от които бликат струи вода, смесващи се с рекичката, чийто извор излиза от пещерата, наречена Ин бунар (пещерен извор). Мястото, откъдето избликва, е 8 пръста широко и 5 дълбоко. Водите му, обикновено много прохладни, изобщо не се изменят, в които и да бъде сезон, и заедно с другите потоци образуват един доста голям воден обем, който движи всички воденици на града. По на изток една друга пещера дава име на височината, на която е разположена: наричат я Планина на пещерите или на манастира, тъй като се твърди, че във вътрешността е установен един манастир. Днес това е една кошара, която турците наричат Магаре (пещера) и която може да побира 3000 овце. На това място именно през 1810 г. са станали първите схватки между руси и турци, близо до опасни пропасти, които придават на тази позиция повече преимущества. Тази височина е част от една голяма планина, която се издига над околностите и в подножието на която започва една малка равнина, почти цялата покрита с гори и прорязана от хълмове и потоци. След като се съберат, те влияват водите си в Кючук Камчик (Малкият Камшик). На входа на Закка дере, една от тези долинки, е разположено на няколко височини селото Страза. Населението му — половината турско, половината българско — се състои от 42 семейства; оттам до града разстоянието е само 22 минути ход пеша. Това колибарско село е пострадало много по време на нахлуването на русите през 1810 г.

Приближавайки се до Шумла, се върви в долината и покрай реката Генди дере, която се спуска към Текие дереси (долинка на манастира). За нея често се споменава в изложението за същата обсада. Отпред е гората на казармите Кишла курусу, вторият боен театър, окупирана последователно от две армии. Недалеч оттам се виждат още няколко турски гроба, издигнати през време на походите от 1771, 1773 и 1774 г., и до тях турско гробище с едно малко възвишение, наречено Санджак тепеси (Могилата на санджака), построена от зидария, покрита с пръст и трева. Този тип могили са предназначени да носят свещеното знаме, което се поставя винаги в средата на лагера, близо до палатката на везира. На неголямо разстояние, на един

хълм, който се издига над батареите на Назир, русите издигнаха редут, който скоро напуснаха и след това дойдоха да го разрушат. На юг по пътя за Константинопол е селото Ченгелкьой (село Кука), най-много на половин час [път] от вратата, на която е дало името си.* В близост до него е един мост, където русите настанили едно военно поделение с цел да прекъсне съобщенията. Това село, състоящо се от 112 турски и български къщи, предлага в околностите си повече култури и разнообразие, отколкото Стража. На еидния от бреговете, вдясно между него и града, през 1810 г. великият везир е искал да нареди да построят един публичен дом, но той никога не е бил завършен и днес от него се намират само няколко запазени тук колони.

УКРЕПЛЕНИЯ⁴

Укрепленията на Шумла са неправилни. Този град е обграден от един дълбок ров и землени крепостни стени, издигнати за първи път по време на войната (1771—1774 г.). Великият везир Везир-Мухсин-заде наредил тогава да работят на тях в продължение на месеци. Ровът, който е бил издълбан тогава, е бил 12 лакти на ширина, 10 на дълбочина. Отзад са били построени землени укрепления, подкрепени от върбови пръчки, снабдени с оръдия. Защита им се осигурявала от редутите, издигнати на определени разстояния, така че от този момент нататък градът придобил облик на военна крепост.

През 1810 г., когато големият корпус на руската армия се придвижва от Разград към Шумен и е принуден да отстъпи пред тази крепост, стените на града са били все още предпазени от каменни караулни помещения, немного раздалечени едно от друго и които могат да поберат 5—6 човека; но по-късно, за да са по-заслонени от атаките на неприятеля, са били изтеглени напред укрепителните съоръжения до началото на равнината и е била построена нова стена с ров, по-висок, отколкото първият; отворени са били само две врати, едната приела името Сигир капусу (врата на вола), а втората името Страза капусу поради разположението ѝ по отношение на това село. От страната на село Ченгел са удължени рововете до Чанак калеис (укреплението „Паница“), разположена наскреде склона на една много стръмна, почти отвесна планина, в която няма опасност от изненади; тази отбранителна линия, макар и не много изправна, е била доста добре поддържана от голям брой батареи. Между двете отбранителни укрепления великият везир

* Турско село с бедна джамия и дървено минаре. По пътя от това село за Шумен се виждат множество добре изградени каменни чешми. Местността е добре обработена, има много лозя и овощни дървета; пътят е обграден с плетове и с диви розови храсти и свирчовина.

разположил своя генерален щаб близо до лозята на Лимеса. Командуването на батареите е било поверено на началници, излъчени по храброст и лични заслуги. Сред тях се откроявал Осман паша, Галиб ефенди, тогавашният Реис ефенди (министър на външните работи) и Загарджи баши*. Освен отбранителните съоръжения, за които току-що говорихме, на север от рекичката на Шумла бяха поставили извън това множество батареи. Командуването им било предоставено на Ибрахим Назир (генерален инспектор), който показал в тази война голяма храброст и твърдост.

Днес всички тези укрепления, защищавани от европейски войсковы части, биха били несъмнено от малко значение и съвсем незначителни. Защищавани от турци, те биха оказали съпротива още известно време**, но биха послужили само временно да забавят настъплението на русите, освен ако лошият сезон не дойде на помощ на Османската империя.

Превод: *Ел. Дойчинова*
Увод и коментар: *Б. Цветкова*

* Офицер от еничерския главен щаб.

** Отбраната на турците, казва г. Кералио, е удивителна в укрепленията. Учудващо е, че един народ, привикнал повече от всеки друг към отпуснат и оholen живот, понася с толкова търпение най-големите неудобства и се излага по-скоро на най-големи крайности, отколкото да капитулира. Тяхната съпротивителна сила е безкрайно по-слаба в открито поле, най-вече при големите схватки, и офанзивата е толкова по-резултатна срещу тях, колкото им се отнеме възможността да узнаят за подготовката на битката, като се замени за тях с прикрити ходове и се прикрие истинското място за атака (*Précis historique* на М. С. de P.¹⁵).¹⁵

¹ Сведения за биографията му черпим от GDU.

² Датата на завоеванието е погрешна. Походът на Али паша е в 1388 г. В същност това е временна окупация на града. Окончателното му падане след завладяването на Търново в 1393 г., след което капитулира цялото Търновско царство (П. Николв. Турско завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. ИИД, VII—VIII, 1928, с. 41—112).

³ През Руско-турската война 1768—1774 г.

⁴ През войната 1806—1812 г.

⁵ Хърватски учен и хуманист, посетил Цариград през 1761 г. с научни интереси. Прекосил Източна България през 1762 г., като придружавал английския посланик Портър, който отивал оттам за Полша.

⁶ Р. Камчия.

⁷ Данните за кварталите и улиците са идентифицирани от Г. Джумалиев. Интересно описание на Шумен от 1810 г. (J. B. Barbié de Bocage), *Description de la ville de Choumla et ses environs, avec un plan pour servir à l'intelligence de la relation des sièges de cette ville par les russes en 1774, 1810 et pendant la campagne actuelle*).

Микрогеографско проучване. Сб. Шумен и Шуменско. Шумен, 1971, с. 42—48.

⁸ Вероятно позоваването е на Османската история от Димитрий Кантемир.

⁹ Срв. Г. Джумалиев, *Пос. съч.*, с. 48—53.

- ¹⁰ Изоп. от хюджет.
- ¹¹ Къна.
- ¹² Правилната форма е мезарлък.
- ¹³ Г. Джумалиев, Пос. съч., с. 56—60.
- ¹⁴ Пак там, с. 56—60.
- ¹⁵ Преводът е направен по изданието на текста със заглавие под № 15 от библиографията към настоящия том.